

गोवा मुक्तिपूर्व साहित्य

सोमनाथ कोमरपंत

गो मंतकात मराठी साहित्याची समृद्ध परंपरा आहे. मराठी भाषेच्या आदिकालापासून येथे मराठी भाषेतून साहित्यनिर्मिती होत आलेली आहे. संत आणि पंडित कवींच्या रचनेमुळे येथील अनेक पिढ्यांचे भावनिक व वैचारिक पोषण झालेले आहे. गोमंतकाने आजवर अनेक राजवटी पाहिल्या. पोर्तुगीजांची सत्ता या भूमीवर साडेचार शतके राहिली. प्रदीर्घ काळापर्यंत हा प्रदेश मातृभूमीपासून तुटला गेला. पोर्तुगीजांच्या जुलमी व पाशवी सत्तेने येथील जनतेचा धार्मिक छळ केला. खोलवर रुजलेली भारतीय संस्कृती बुध्दिपुरस्सर नष्ट करण्याचा निर्घृण प्रयत्न पोर्तुगीजांनी केला. याचा येथील जनजीवनावर अनिष्ट परिणाम झाला. येथील जनतेच्या स्वत्वाचा आणि सत्त्वाचा लोप होऊ लागला. पण या तमोयुगातही अनेक संघर्षांना तोंड देत येथील जनतेने आपले भारतीयत्व अभंग ठेवण्याचा प्राणपणाने प्रयत्न केला. जेव्हा मूळ भूमीत रुजलेली रोपटी उखडून टाकली जातात तेव्हा त्यांच्या नैसर्गिक वाढीची प्रक्रिया खंडीत होते हे खरे.

पण मूळ प्रवृत्तीतील जिवंतपणा आणि चिवटपणा असतो तेव्हा ती जीवनरस अन्य ठिकाणीही शोषून घेतात. गोमंतकाच्या बाबतीत नेमके असेच घडलेले आहे. परकीय सत्तेचा जाच होत असतानाही भारतीय संस्कृतीच्या मूलस्रोतांशी येथील जनतेने आपले दृढ अनुबंध कायम ठेवले. सांस्कृतिक आक्रमणाच्या काळात आणि अभिसरणप्रक्रियेच्या काळात मराठी भाषेच्या माध्यमातून भारतीय जीवनमूल्यांचे संवर्धन करण्याचे कार्य चोखपणे बजावले. मराठी भाषा आणि साहित्य यामुळे संजीवक शक्तीचा प्रत्यय येथील जनतेला आला.

(गोमंतकाच्या मुक्तिपूर्व कालखंडातील साहित्याचे विहंगमावलोकन करताना केवळ बाडमयीन मूल्यांची कसोटी

लावून भागणार नाही. या साहित्याच्या निर्मितीमागील प्रेरणांचा विचार करताना अनेक परिस्थितिजन्य घटकांचा सूक्ष्म रीतीने परामर्श घ्यावा लागेल. ऐतिहासिक अपघातामुळे गोमंतक आपल्या मातृभूमीपासून दुरावला. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या त्याला अवनतावस्था प्राप्त झाली. येथील मानसिकतेत बदल घडून आला. जनजीवनातील चैतन्य लोप पावून शैथिल्य आले. येथील जनतेच्या जीवनप्रणालीवर आघात करणाऱ्या विघातक शक्ती काही काळ प्रबल ठरल्या त्यामुळे साहित्यातून आविष्कृत होणारा आत्मिक स्वर काही विशिष्ट कालापर्यंत क्षीण स्वरूपाचा राहिला. मुक्तिपूर्व गोमंतकीय साहित्याच्या सामर्थ्याचा व मर्यादांचा विचार करताना त्याची कारणमीमांसा अशा अनेक अंगांनी आपल्याला करावी लागेल.)

या लेखात प्रामुख्याने अर्वाचीन कालखंडातील साहित्याचा परामर्श घ्यायचा आहे. पण तो समग्र साहित्याचा नसून प्रमुख लेखक कवींच्या गुणवैशिष्ट्यांचा आणि त्यांनी साहित्यातून आविष्कृत केलेल्या वृत्तिप्रवृत्तींचा आहे. हा परामर्श घेताना पार्श्वभूमी म्हणून पूर्वकालावर दृष्टिक्षेप टाकणे जरूरीचे वाटते. त्याशिवाय येथील मराठी परंपरेच्या आदिबीजाचे स्वरूप सुस्पष्ट होणार नाही.

पोर्तुगीजांनी १५१० मध्ये गोवा जिंकून घेतल्यानंतर अवघ्या १६ वर्षांनंतर कृष्णदास शामा या गोमंतकीय कवीने केळशी येथील शांतादुर्गेच्या मंदिरात बसून श्रीकृष्णचरित्र कथा हा भागवताच्या दशम स्कंधावर आधारलेला आणि विविध रसांचा परिपोष केलेला उत्तम कव्यग्रंथ लिहिला.

तत्पूर्वीही गोमंतकात मराठीतून साहित्यनिर्मिती होत असे. पोर्तुगीजांच्या आगमनानंतर त्यांनी केलेल्या धर्मच्छळामुळे गोमंतकातील मौलिक ग्रंथसंपदा नष्ट करण्यात आली. पण याच कालखंडात जेजुईन पंथीयांनी धर्मप्रसाराच्या प्रेरणेने का होईना मराठीची उपासना करण्याची आवश्यकता भासली. त्यांच्यासमोर आदर्श हा मराठीतील लक्षणीय अशा काव्यग्रंथांचा होता. फादर स्टीफन्स यांनी लिहिलेले 'ख्रिस्तपुराण' या दृष्टीने उल्लेखनीय आहे. तत्कालीन मराठी भाषा त्याने आत्मसात केली होती.

१७ व्या शतकात शंकर मंगेश करंडे उर्फ नायकस्वामी यांनी प्रबंध आणि पदे लिहिली. 'शिवगीते' वर त्यांनी पद्ममीमांसा केली. १८ व्या शतकात रघुनाथ पंडित चंदावर कर

सुबानंतस्वामी आणि महेश्वरभट्ट सुखटणकर हे पंडितकवी होऊन गेले. महेश्वरभट्ट सुखटणकर हे संस्कृत पंडित होते. 'विश्वप्रकाश' व 'अमरविवेक' हे त्यांचे संस्कृत ग्रंथ आहेत. मोरोपंतरचित 'मंत्रभागवता'वर त्यांनी संस्कृत टीका लिहिली. 'स्वात्मदीपिका', 'अद्वैतमकरंद', 'वाक्सुधा', 'सिध्दान्तचंद्रिका' आणि 'श्रीमद्भगवद्गीतेची टीका हे काव्यग्रंथ त्यांनी लिहिले. संत सोहिरेबानाथ आंबिये यांनी अध्यात्मपर 'पदरचनेतून अंतरीचा ज्ञानदिवा मालवू नको रे' असे आवाहन केले. त्यांच्या काव्यरचनेत जीवनचिंतनाचे परिणत रूप प्रकटले आहे. अद्वैताचा त्यांनी पुरस्कार केला 'पूर्णाक्षरी' 'अक्षरबोध' व 'अद्वयानंद' हे त्यांचे वेदान्तपर स्फुट ग्रंथ आहेत. 'सिध्दान्तसंहिता' हा ग्रंथ संस्कृत आणि मराठी अशा मिश्र स्वरूपाचा आहे. देहाच्या रचनेवर त्यांनी 'सोहिरोबांची बखर' या नावाची बखर लिहिली आहे.

विठ्ठल केरीकर यांच्या 'शुकरभासवाद', 'कबीरकथा' आणि 'वामन चरित्र' या तीन प्रकरणांवरील आर्या प्रसिध्द आहेत. गोमंतकात मोरोपंताच्या आर्या लोकप्रिय झाल्या याचे बर्चसे श्रेय विठ्ठल केरीकरांना आहे. 'घनश्याम सुंदरा' ही सुप्रसिध्द भूपाळी होनाजी बाळाची नसून ती विठ्ठल केरीकर यांनी रचलेली आहे असे मत श्री. शिवा फट्टू पै आंगले आणि द. अ. कारे यांनी व्यक्त केले आहे. शब्दांची समर्पक योजना, यमके व अर्थालंकार इत्यादि गुणवैशिष्ट्यांनी त्यांची कविता मंडित झालेली आहे. एकोणीसाव्या शतकातील अमरकोशाच्या मराठी टीकेचे कर्ते लक्ष्मण पांडुरंग केंकरे, 'द्रौपदी-स्वयंवर' इ. अनेक स्फुट काव्य लिहिणारे फोंड्याचे पांडबा कैसरे आणि स्फुट काव्य लिहिणारे डिचोलीचे पांडबा दुभाषी यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल.

१८७२ साली गोव्यात छापखाना सुरू झाल्यावर वाडमयनिर्मितीस खऱ्या अर्थाने चालना मिळाली. डॉंगरी येथील कृष्णभट्ट बांदकर यांनी 'सारीपाट काव्य' व 'धुवाख्यान' ही काव्ये लिहिली. 'स्वात्मतत्त्वामृतशतक' नावाचे अत्यंत प्रासादिक काव्य त्यांनी लिहिले. या जुन्या कालखंडातील काव्याचे स्वरूप पाहता मराठीतील संत व पंडित परंपरेचे त्याच्यावर संस्कार झालेले दिसून येतात.

कृष्णभट्ट बांदकर यांची महत्वपूर्ण कामगिरी म्हणजे त्यांनी आधुनिक धर्तीवर लिहिलेली नाटके. सुप्रसिध्द

नाटककार अण्णासाहेब किलोस्कर गोमंतकात आले असता त्या दोघांचे नाट्यविषयक विचारांचे आदान प्रदान घडले. बांदकरांमुळे अण्णासाहेब किलोस्करांना स्फूर्ती मिळाली असे साहित्यविमर्शकारांनी नमूद केले आहे. सूर्याजी सदाशिव महात्मे यांनी लिहिलेली 'वेषधारी पंजाबी' (१८८६) ही गोमंतकातील पहिली मराठी कादंबरी मानली जाते.

मुक्तिपूर्व गोमंतकातील साहित्यपरंपरेचे अवलोकन करताना या कालखंडातील नियतकालिकांच्या कार्याचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल त्या काळात ही नियतकालिके सुरू करण्यामागे ज्ञानप्रसार, समाजप्रबोधन आणि राष्ट्रवाद या प्रेरणा होत्या. पोर्तुगीज अमदानीत विचारस्वातंत्र्यावर बंदी असताना नियतकालिके चालविणे हे असिधाराव्रत होते. पण तत्कालीन प्रज्ञावंतांनी नवसमाजनिर्मिताचा ध्यास बाळगून हे कार्य हिरीरीने केले.

'देशसुधारणेच्छु' 'गोवात्मा', 'गोमान्तक', 'गोवा पंच', 'सत्संग', 'स्वयंसेवक', 'प्राचीप्रभा', 'प्रभात', 'हिंदु', 'भारत' 'पथ्यबोध', 'नवजीवन', 'सुबोध', 'भारतमित्र', 'कला', 'दीपगृह', 'विद्याप्रसार', 'हळदकुंकू' आणि 'चित्ताकर्षण' वगैरे नियतकालिकांनी लोकजागृतीचे कार्य निष्ठेने केले. सृजनशील आणि वैचारिक साहित्याला प्रोत्साहन दिले.

(विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच म्हणजे इ. स. १९१० मध्ये पोर्तुगालमध्ये प्रजासत्ताक राज्य निर्माण झाल्यावर तेथील राजकर्त्यांनी गोमंतकीयांच्या नागरी स्वातंत्र्याच्या बाबतीत उदारमतवादी धोरण अवलंबिले. त्यामुळे येथील जनतेला मोकळा श्वास घेता आला. शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संस्था गोमंतकीयांनी निर्माण केल्या. एका दृष्टीने सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाचा हा काळखंड होता. अर्थात या काळात सकस अशा वाडमयनिर्मितीला बहर आला. समांतरपणे मराठी साहित्य विश्वात आधुनिकतेचे पर्व सुरू झालेले असल्यामुळे त्याचे ध्वनी प्रतिध्वनी गोमंतभूमीत उमटले. लोकमान्य टिळकांचा प्रखर राष्ट्रवादी विचारांचा आणि गोपाळ गणेश आगरकरांच्या बुध्दिप्रामाण्यवादी, पुरोगामी विचारांचा प्रभाव येथील नव्याने सुशिक्षित झालेल्या तरुण वर्गावर होता. समाजमनस्क आणि प्रतिभावंत लेखक कवींनी नव्या काळाचे आव्हान स्वीकारून साहित्यनिर्मितीचे व साहित्यप्रसाराचे कार्य या काळात अत्यंत निरलसपणे केले.) १९३५ पासून गोवामुक्तीच्या

कालखंडापर्यंत त्यांनी ठिकठिकाणी भरविलेली गोमंतक मराठी साहित्य संमेलने हे एकापरिने अग्निहोत्रच होते. या संमेलनांनी साहित्य निर्मितीला पोषक असे वातावरण निर्माण केले गेले. शिवाय स्वातंत्र्याचा स्फुरिल्लिंग लोकमानसात जागविला गेला.

(विसाव्या शतकातील या उज्वल कालखंडाचे सारांशरूपाने समालोचन केल्यास कथा, कादंबरी, काव्य, ललित निबंध, वैचारिक लेखन, संशोधनपर लेखन, कोशवाङ्मय इ. क्षेत्रांत नामवंत साहित्यिकांनी केलेली कामगिरी नजरेत भरण्यासारखी आहे. वि. स. सुखटणकर, लक्ष्मणराव सरदेसाई, बा. द. सातोस्कर, पंडित महादेवशास्त्री जोशी, प्रा. अ. का. प्रियोळकर, प्रा. स. शं. देसाई, बा. भ. बोरकर, दा. अ. कारे, पु. मं. लाड, शंकर रामाणी, जयवंतराव सरदेसाई, सां. घ. कंटक, का. पुं. घोडे, ज. वि. कामत, मनोहर हि. सरदेसाई इ. नी वाङ्मयाच्या विविध क्षेत्रांत आपली नाममुद्रा ठसविली. एकूण मराठीच्या साहित्यसंसारतही त्यांनी आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण लेखनाने स्वतःचे असे स्थान निर्माण केले. यांतील नामवंत साहित्यिकांचा लेखनप्रवास मुक्तीनंतरच्या कालखंडातही सातत्याने चालू राहिला.

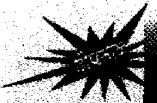
मराठी कथाविश्वात प्रादेशिक जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या पहिल्या वहिल्या कथाकारांची गणना करताना वि. स. सुखटणकरांचे नांव अग्रभागी येते. त्यांचा 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' हा कथासंग्रह १९३१ मध्ये प्रसिध्द झाला. कथेच्या कलात्मक अंगाबरोबरच तत्कालीन जीवनसमस्यांची जाणीव सुखटणकरांनी ठेवली. प्राचीन इतिहासाचा व समाजजीवनाचा वेध घेत घेत ते वर्तमानकालीन दृश्ये टिपतात. 'आजचे व कालचे गोमंतक' त्यांनी आपल्या कथांतून रंगविले आहे. राजकीय गुलामगिरीमुळे सामाजिक नीतिमूल्यांचे कसे अधःपतन होते याचे विदारक दर्शन त्यांनी घडविले आहे. आत्मा गमावून बसलेल्या समाजाच्या दारुण अवस्थेचे चित्रण 'ताम्रपट' व 'महापुराची शिकवण' इ. कथांतून त्यांनी केलेले आहे. 'दुबळी श्रीमंती' या कथेत परकीय सत्तेने केलेला जुलूम बिनतक्रारपणे सहन करणारी, त्यांची खुशामत करणारी हीन प्रवृत्ती सुखटणकरांनी दाखवून दिली आहे. त्यांच्या कथा वास्तवाधिष्ठित आहेत. या कथांची वीण जुन्या वळणाची असली तरी अनेक व्यक्ती, प्रसंग यांची विलोभनीय गुंफण करण्याचे कौशल्य तीत

आहे. गोमंतकातील निसर्गाबरोबरच येथील ग्रामरचना, आचारविचार, बोलण्याची ढब, विशिष्ट शब्दप्रयोग आणि प्रादेशिक नावे यांचा समुच्चय त्यांच्या कथालेखनात झालेला आहे. वातावरणनिर्मिती त्यांनी चांगल्या प्रकारे केलेली आहे. त्यांच्या कथेतील जीवनदर्शन प्रभावी वाटते.

प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांच्या आशयसंपन्न कथेने मराठी कथाक्षेत्रात लक्षणीय भर घातलेली आहे. मुक्तिपूर्व कालखंडात त्यांचे 'कल्पवृक्षाच्या छायेत' सागराच्या लाटा, 'वादळातील नौका,' 'अनीतीचे दिव्य' 'ढासळलेले बुरुज' संसारातील अमृत' मधुचंद्र, मोहर व लक्ष्मणरेषा' (निवडक कथा) इ. कथासंग्रह प्रसिध्द झाले. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचा मनःपिंड सौंदर्योपासकाचा जीवनाच्या सुसंगतीत ते रमतात. विसंगतीमुळे त्यांच्या संवेदनशील मनाला यातना होतात. ही अस्वस्थता सृजनात्मक अंगाने विकास पावून त्यांच्या कथेतील आशयसूत्रातून अभिव्यक्त होते. कथानकावरची त्यांची पकड सुटत नाही. सरदेसाई, वास्तवातील व्यक्ती रंगवितात, तेव्हा त्या व्यक्तिमत्वातील सोलीव गाभा वाचकांसमोर ठेवतात. सौंदर्यपूजनाबरोबरच जीवन चिंतनाचा हव्यास त्यांना आहे त्यांनी मनात कल्पिलेल्या आदर्शाचे पूजन व्यक्तिचित्रांच्या माध्यमातून होत असते. पण या जीवनभाष्यात कुठेही प्रचाराचा अथवा बोधवादाचा लवलेश नसतो.

प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांनी 'मांडवी तू आटलीस?' ही गोमंतकाच्या परिसराचे व येथील समाजजीवनातील व्यथावेदनांचे चित्रण करणारी कादंबरीही लिहिली आहे.

प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचे समकालीन दुसरे समर्थ कथाकार म्हणजे पंडित महादेवशास्त्री जोशी. १९४१ मध्ये 'वेलविस्तार' हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह प्रसिध्द झाला. त्यानंतर त्यांचे 'खडकातले पाझर' 'विराणी', 'मोहनवेल', 'भावबळ', 'प्रतिमा', 'घररिघी', 'कथाकांता' (निवडक कथा), 'कल्पित आणि सत्य' 'पुत्रवती' व 'कन्यादान' हे कथासंग्रह प्रसिध्द झाले. प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांच्याप्रमाणेच त्यांनी गोमंतकाचा परिसर चित्रित केला विशेषतः अनागर भागातील लोकांच्या व्यथावेदनांचे आणि आशा-आकाक्षांचे चित्रण त्यांनी समरस होऊन केले. त्यांच्या कथेतील निवेदनात्मकेत निसर्गचित्रणाला प्राधान्य असते. प्रभावी व्यक्तिचित्रण हे त्यांच्या कथालेखनातील महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. व्यक्तिमनातील

आंदोलने ते अत्यंत सूक्ष्मतेने रेखाटतात. माणसाच्या जीवननिष्ठांचे व ध्येयप्रवणतेचे प्रतिबिंब त्यांच्या कथालेखनातून आढळते. प्रादेशिकतेचा स्तर ओलांडून स्त्री-पुरुषांच्या सनातन भाव-भावनांचे ते चित्रण करतात. सत्प्रकृत, अंतःकरणातील माणुसकीचा पाझर कायम राखणारी, दुसऱ्यांसाठी त्याग करणारी व दुसऱ्यांच्या करुणेने द्रवणारी सात्विक प्रवृत्तीची माणसे त्यांच्या कथाविश्वात अधिक प्रमाणात आढळतात. माणसाच्या दुष्ट प्रवृत्तीचेही ते कुशलतेने चित्रण करतात. गेल्या पिढीतील मध्यमवर्गीय जीवनाचे प्रतिनिधिक चित्रण ते करतात.

पंडित महादेवशास्त्री जोशी यांचे वाङ्मयीन व्यक्तीमत्व अष्टपैलू स्वरूपाचे. त्यांची व्युत्पन्नता त्यांच्या विविधांगी स्वरूपाच्या लेखनातून दिसून येते. 'कथाकल्पकता' या शिर्षकाखाली भारतीय संस्कृतिसंचिताचा व प्राचीन काळातील काही व्यक्तींचा परिचय करून देणारे कथात्म स्वरूपाचे दहा संग्रह प्रसिध्द केले आहेत. त्यांनी प्राचीन सुरस गोष्टी लिहिल्या आहेत. 'जनपदकथामाला' या शिर्षकाखाली काही लोककथा त्यांनी लिहिल्या. 'भारत परिचय पुस्तकमाले'त भारतातील अनेक राज्यांतील सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा त्यांनी परिचय करून दिला. 'महाराष्ट्राची धारातीर्थे', या मालेद्वारा महाराष्ट्रातील महत्त्वाच्या तीर्थक्षेत्रांचे दर्शन घडविले. त्यांनी १९५७ मध्ये 'भारतीय संस्कृतिकोश मंडळा'ची स्थापना करून 'भारतीय संस्कृतिकोशा'चा संकल्प सोडला व मुक्तीनंतरच्या कालखंडात तो पूर्णत्वास नेला.

बा. द. सातोस्कर यांनी मुक्तिपूर्व कालखंडात गोमंतकाच्या वाङ्मयीन व सांस्कृतिक जीवनात महत्त्वपूर्ण कार्य केलेले आहे. त्यांच्या सृजनशील वैचारिक व संशोधनात्मक लेखनास खरा बहर मुक्तीनंतरच्या कालखंडात आला. पण तत्पूर्वीही त्यांनी साहित्यप्रसाराचे आणि साहित्यनिर्मितीचे कार्य केलेले आहे. १९३७ मध्ये गोमंतकीय कथाकारांच्या प्रादेशिक कथांचा संग्रह त्यांनी 'कुळागर' या नावाने संपादित केला. मुक्तिपूर्व कालखंडात 'आई', 'मॅनेजिंग डायरेक्टर', 'धरित्री' 'रक्तहीन कांती' व 'दिग्ग' या अनुवादित कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या. गोमंतकीय लोकजीवनाचे चित्रण करणाऱ्या काही कथा त्यांनी लिहिल्या. त्यांचे अनुवादित कथांचे काही संग्रहही प्रसिध्द झाले. रहस्यमय कथाही त्यांनी लिहिल्या.

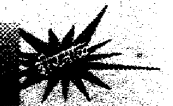
सुप्रसिध्द इतिहाससंशोधक प्रा. स. शं. देसाई यांनी

'इभ्रत' (१९५३) व 'अब्बास अल्ली' (१९५९) या सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या. हैद्राबादच्या स्वातंत्र्यसंग्रामावर आधार लेली 'आहुती' ही कादंबरी त्यांनी लिहिलेली आहे. त्यांनी या कालखंडात चरित्रात्मक, ऐतिहासिक स्वरूपाचे लेखन केलेले आहे. कथालेखनही केलेले आहे. पुढे मात्र इतिहाससंशोधनाकडे व ऐतिहासिक कादंबरीलेखनाकडे ते वळले.

या काळात कथाक्षेत्रात जयवंतराव सरदेसाई, का. पुं. घोडे, सां. घ. कंटक, प्रा. मनोहर हि. सरदेसाई यांनी महत्त्वाची भर घातलेली आहे. व्यंकटेश अ. पै. रायकर यांनी कथा-कादंबरीच्या क्षेत्रात नाव मिळविले. त्यांच्या 'तीन तरुणी' व 'प्रेमवेडी' या सरस अनुवादित कादंबऱ्या प्रसिध्द झाल्या. 'कारंजाचे तुषार' हा त्यांचा कथासंग्रहही या काळात प्रसिध्द झाला.

मराठी काव्यक्षेत्रात बा. भ. बोरकर व दा. अ. कारे या कवींनी मुक्तिपूर्व काळात स्वतःचे पृथगात्म स्थान निर्माण केले आहे. बा. भ. बोरकरांचा पिंड सौंदर्योपासक कवीचा आहे. आपल्या अम्लान शब्दकळेंद्वारे त्यांनी प्रेमानुभवाचे उत्कट चित्रण केले आहे. प्रेमभावना व निसर्गप्रतिमा यांचे तादाम्य त्यांच्या कवितेत आढळते. गोमंतकातील निसर्गातील चित्रण त्यांनी आपल्या सुकुमार शैलीत केलेले आहे. गोव्याच्या भूमीविषयीची ओढ त्यांच्या कवितेतून व्यक्त होते. त्यांचे प्रतिमाविश्व संस्कृतिसंदर्भांनी समृध्द झालेले आहे. नितांत मधुर अशी पर्जन्यसूक्ते त्यांनी लिहिली आहेत. गोव्यातगील निसर्ग अनेक भावच्छेदांसह त्यांच्या कवितेतून दृग्गोचर होतो. रूप-रंग-गंध-स्पर्श-नाद या पंचसंवेदनांचा समुच्चय त्यांच्या निसर्गप्रतिमांत झालेला आहे.

पार्थिव सौंदर्याला त्यांनी अपार्थिव सौंदर्याचे लेणे प्राप्त करून दिलेले आहे. निसर्गातील विविध विभ्रमाचे एकातानतेने चित्रण करणारा प्रतिभावंत कवी असा बोरकरांचा मराठी काव्यविश्वात लौकिक आहे. व्युत्पन्नता, रसिकता आणि कल्पकता या गुणांचा त्रिवेणी संगम त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्वात झालेला आहे. त्यांच्या कवितेत जशी रतिभावना आढळते तशीच विरक्तीही आढळते. मुक्तिपूर्व काळखंडात बा. भ. बोरकरांचे 'प्रतिभा', 'जीवनसंगीत', 'दूधसागर', 'आनंदभैरवी' व 'चित्रवीणा' हे कवितासंग्रह प्रसिध्द झालेले आहेत.

त्यांनी काव्यलेखनाबरोबरच कथा, कादंबरी, लघुनिबंध इ. वाङ्मय प्रकार या काळात हाताळले. त्यांनी 'मावळता चंद्र' 'अंधारातील वाट' आणि 'भावीण' या कादंबऱ्या लिहिल्या. 'कागदी होड्या' हा त्यांचा लघुनिबंधसंग्रह प्रसिध्द झाला. या सर्व लेखनातून बोरकरांच्या सौंदर्योपासक व काव्यात्म वृत्तीचा प्रत्यय येतो.

बोरकरांच्या बरोबरीने काव्यसाधना करणारे त्या काळातील महत्वाचे कवी म्हणजे दा. अ. कारे. त्यांचा 'नंदादीप' हा कवितासंग्रह १९३४ मध्ये प्रसिध्द झाला. त्यांच्या शांत, संयत आणि अभिरुचिसंपन्न व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंब 'नंदादीप' मधील कवितांतून आढळून येते. तत्कालीन चोखंदळ रसिकांचे लक्ष या संग्रहाने वेधून घेतले. 'नंदादीप' मधील अधिकांश कविता निसर्गवर्णनपर आहेत. उपमा - उत्प्रेक्षाची मालिका त्यात आढळते. कवीच्या आत्मनिष्ठेचे व चिंतनशील वृत्तीचे त्यातून दर्शन घडते. अनेक भावविभ्रमांनी आणि रंगरूपाने मंडित झालेली ही निसर्गकविता आहे. काही कवितांतून कवी अंतर्दुःखाच्या भावकल्लोळाला वाट करून देतो. काही कवितांना आत्मसंवादाची लय प्राप्त झालेली आहे. प्रीतिविश्वातील मुग्ध भावनांचा आविष्कारही कवीने केलेला आहे. जीवनातील अनेक अनुभवांना आकळणारी अभिजात शब्दकळा 'नंदादीप' मध्ये आढळते. वि. का. प्रियोळकर यांचे 'देमांदमहात्म्य' हे विडंबन काव्य आणि पु. मं. लाड यांचा 'मधुपर्क' हा कवितासंग्रह यांचाही आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. १९३५ मध्ये शिवा फटू पै आंगले यांनी संपादित केलेल्या कवितांत तत्कालीन कवींच्या रचनांचा समावेश आहे. वि. स. सुखटणकरांनी 'वासंती' हा मराठीतील प्रातिनिधिक कवींचा संग्रह संपादित केला.

मुक्तिपूर्व कालखंडात नाट्यलेखनाला विशेष बहर आला नाही. तरी सखाराम पां. बर्वे, रमाकांत वि सरमळकर, मो. ग. रांगणेकर, बा. शि. शिरवईकर, हिराबाई पेडणेकर, ह. वि. देसाई, अनंत र. टोपले, वसंत वै. कामत, ना. के. शिरोडकर, व्यंकटेश वि. वैद्य या नाटककरांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

(मुक्तिपूर्व कालखंडातील ललित वाङ्मयाचा परामर्श सारांशरूपाने येथे घेण्यात आलेला आहे. प्रतिकूल परिस्थितीत साहित्यसाधना करणाऱ्या या साहित्यिकांनी तत्कालीन सामाजिक

जीवनाचे यथाशक्ती दर्शन घडविले. स्वातंत्र्याकांक्षा मुखर केली. सृजनशील मनाची उभारी कायम ठेवली. मराठी साहित्याच्या मुख्य प्रवाहापासून बाजूला पडल्यामुळे, वैचारिक आदान-प्रदानाच्या अभावामुळे या लेखनाला काही मर्यादा पडलेल्या आहेत. नव्या संवेदनशीलतेचे भान राखले गेलेले नाही. तरीही येथील मराठी साहित्यपरंपरेचे भान राखून नव्या पिढीतील लेखक-कवींचे भावनात्मक व वैचारिक पोषण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी मुक्तिपूर्व काळात केलेले आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून विसाव्या शतकाच्या मध्यावधीपर्यंत गोमंतकात अनेक प्रज्ञावंत निर्माण झाले. त्यातील काही पुण्यामुंबईत स्थायिक झाले. वाङ्मयीन क्षेत्रात त्यांनी अजोड स्वरूपाचे कार्य केले. वैचारिक व संशोधनात्मक लेखन केले काहीनी गोमंतकात राहून पराकीय सत्तेशी संघर्ष करीत आणि समाजप्रबोधन करीत आपले उत्तरदायित्व चोखपणे बजावले. अशा प्रज्ञावंतांमध्ये गोविंद नारायण मडगावकर, डॉ. भाऊ दाजी लाड, प्रा. अ. का. प्रियोळकर, प्राचार्य रा. ना. वेलिंगकर, पु. मं. लाड, पंडित महादेवशास्त्री जोशी, आचार्य धर्मानंद कोसंबी, ज. स. सुखटणकर, 'भारत'कार हेगडे देसाई, यशवंत सरदेसाई ऊर्फ भाई देसाई, दत्तात्रय व्यंकटेश पै, ना. भा. नायक, ज. वि. कामत, शिवा फटू पै आंगले, गुंडू सीताराम आमोणकर, बाळकृष्ण वामन सावर्डेकर इ. चा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. गोमंतकातील जनमानसात नवे चैतन्य निर्माण करण्यात त्यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. गोमंतकीयांनी पोर्तुगीज सत्तेशी दिलेला लढा हा सर्वकष स्वरूपाचा लढा होता. याचे भान ठेवून राष्ट्रवादी चळवळ, समाजप्रबोधन, सांस्कृतिक अभिवृद्धी आणि सृजनशील साहित्याची निर्मिती त्यांनी केली. या परस्परपूरक घटकांचा परामर्श घेतल्याशिवाय मुक्तिपूर्व काळातील साहित्यातील प्रेरणांचा आणि स्वरूपाचा साकल्याने विचार करता येणार नाही. मुक्तिपूर्व काळातील साहित्यिकांनी आणि विचारवंतांनी अनेक माध्यमांद्वारे भारतीयत्वाची धारा अभंग ठेवली. जीवनरस पुरविला. या परंपरेचे पाऊल म्हणजे मुक्तीनंतर गोमंतकातील मराठी साहित्याला आलेला नवा बहर होय.)

□ □

